

MAGYAR ZSIDÓ TÖRTÉNET MINT ZSIDÓ TÖRTÉNELEM

VÖRÖS KATI

Michael K. Silber (szerk.):

Magyar zsidó történelem – másképp

Jeruzsálemi antológia

Múlt és Jövő Kiadó, Budapest–Jeruzsálem, 2007.

300 oldal, 3600 Ft

Az elmúlt negyven évben a zsidó kultúra és a zsidó történetírás is átlépett abba a „korszakba, amelyet sokan posztmodernnek neveznek” – állapítja meg egy frissen megjelent, az európai zsidó történelem újragondolását célzó kötet bevezetője.¹ Az asszimiláció és a közösség, a modernitás és a hagyomány, a zsidóságra ható centripetális és centrifugális társadalmi és kulturális erők dichotómiáját valóban, fokozatosan felváltotta a multiplicitás, az integrativitás és a multikulturalitás elve a zsidó historiográfia fősodrában.² Az emancipáció/asszimiláció központi fogalmi és ideológiai szerepét átértékelve, a modern zsidó történelem kutatóit különösen az 1980-as évek óta a zsidó lét és identitás sokfélesége, a csoporttudat és -szolidaritás új formái és a zsidó történelemnek az „általános” történelemhez való viszonya foglalkoztatja.³ A posztmodern történelemszemlélet érződik a reflexiónak, a historiográfiai visszatekintéseknek, a bevett történeti kategóriák megkérdőjelezésének és a történeti feltevések és motivációk vizsgálatának megnövekedett szerepében.⁴ Évtizedek fejlődése, ami a magyarországi zsidó történetírást eddig alig érintette.

1 ■ Jeremy Cohen: Introduction. In: Jeremy Cohen – Moshe Rosman (eds.): *Rethinking European Jewish History*. The Littman Library of Jewish Civilization, Oxford–Portland, 2009. 1. old.

2 ■ Pl. Steven M. Lowenstein: Jüdische Religion zwischen Tradition und Transformation. In: Michael Brenner – David N. Myers (Hrg.): *Jüdische Geschichtsschreibung heute. Themen, Positionen, Kontroversen*. C. H. Beck, München, 2002. 123–129. old.

3 ■ Erről részletesebben lásd Paula Hyman: Recent Trends in European Jewish Historiography. *Journal of Modern History*, 77 (2005) június, 345–356. old.; Maud Mandel: Assimilation and Cultural Exchange in Modern Jewish History. In: Cohen–Rosman (eds.): *i. m.* 72–92. old.

4 ■ Pl. Brenner–Myers (Hrg.): *i. m.*; Moshe Rosman: *How Jewish is Jewish History?* The Littman Library of Jewish Civilization, Oxford – Portland, 2007.; Michael A. Meyer: New Reflections on Jewish Historiography. *The Jewish Quarterly Review*, 97 (2007), 4. szám, 660–672. old.

5 ■ E korszak zsidó életébe enged ritka bepillantást Meir Avraham Munk eredetileg héberül írt visszaemlékezése, amely ugyancsak a Hágár sorozatban jelent meg Michael K. Silber tanulmányával: Meir Avraham Munk: *Eletem története*. Múlt és Jövő, Bp.–Jeruzsálem, 2002.

6 ■ Pl. Jacob Katz: *Kifelé a Gettóból. A zsidó emancipáció évszázada, 1770–1870*. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp., 1995.

7 ■ Ez természetesen nem azt jelenti, hogy a korszakról egyáltalán nem léteznek értékes művek, pl. Haraszti György: *Két világ határán*. Múlt és Jövő, Bp., 1999.; Bányai Viktória: *Zsidó oktatásügy Magyarországon, 1780–1850*. Gondolat – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp., 2007.

8 ■ Prepuk Anikó tankönyve (*A zsidóság Közép- és Kelet-Európában a 19–20. században*). Csokonai Kiadó, Debrecen, 1997.) hiánypótló, azonban a zsidó belviszonyokkal és kultúrával kevésbé foglalkozik. Karády Viktor könyve pedig (*Zsidóság Európában a modern korban: társadalomtörténeti vázlat*). Új Mandátum, Bp., 2000.) sajnos nagyban mellőzi a zsidó történetírás fogalmait, eredményeit és irodalmát.

9 ■ A magyar zsidó historiográfia sajátosságairól lásd pl. Nathaniel Katzburg: *A magyar-zsidó történetírás problémája. Miért nem volt magyar Dubnov, zsidó Szekfű?* MTA Judaisztikai Kutatócsoport. *Ertesítő*, 10., 1995.; Kecskeméti Károly: Homályzónák. A zsidók közép-európai történetének néhány tisztázandó kérdése. *Aetas*, 21 (2006), 1. szám, 120–132. old.

mány, a zsidóságra ható centripetális és centrifugális társadalmi és kulturális erők dichotómiáját valóban, fokozatosan felváltotta a multiplicitás, az integrativitás és a multikulturalitás elve a zsidó historiográfia fősodrában.² Az emancipáció/asszimiláció központi fogalmi és ideológiai szerepét átértékelve, a modern zsidó történelem kutatóit különösen az 1980-as évek óta a zsidó lét és identitás sokfélesége, a csoporttudat és -szolidaritás új formái és a zsidó történelemnek az „általános” történelemhez való viszonya foglalkoztatja.³ A posztmodern történelemszemlélet érződik a reflexiónak, a historiográfiai visszatekintéseknek, a bevett történeti kategóriák megkérdőjelezésének és a történeti feltevések és motivációk vizsgálatának megnövekedett szerepében.⁴ Évtizedek fejlődése, ami a magyarországi zsidó történetírást eddig alig érintette.

A beszédes című kötet bepillantást enged a XX. század második felének zsidó történetírásába, és ezzel a magyarországi zsidó történetírás gyengéire és halmozódó hiányosságaira is ráirányítja a figyelmet. Michael K. Silber, a szerkesztő hangsúlyozza, hogy a könyv „a magyar ortodoxia történetével, ezzel a mostanáig igen kevés figyelemre méltott területtel foglalkozik”, és „mind témájában, mind módszertanában különbözik az eddig [Magyarországon] megszokott ábrázolástól” (7. old.).

A szerkesztett kötet esetében ritka koherens egészet alkotó írások azt követik nyomon, miként élte meg a modernitás kihívásait, és milyen válaszokat adott rájuk a magyarországi zsidóság egyik jelentős csoportja a XVIII. század második felétől az 1860-as évekig.⁵ Az emancipáció kora volt ez, amely különösen meghatározó az európai zsidóság életében, és kitüntetett figyelem övezi a zsidó történetírásban.⁶ Ekkor bomlottak fel az autonóm zsidó közösség (*kahal*) középkorra visszanyúló társadalmi, gazdasági, kulturális és jogi keretei, gyökeresen megváltoztatva a zsidók – mint közösségek és egyének – viszonyát a nem zsidó társadalmi és kulturális közegehez. A magyar zsidó historiográfia ugyanakkor adós e kor beható vizsgálatával,⁷ mivel főként a jogi emancipáció (1867) utáni időszakra figyel, az európai összehasonlító perspektíva csaknem teljes mellőzésével.⁸

Míg a magyarországi zsidó történetírás a zsidók és nem zsidók közötti kapcsolatok vizsgálatára, illetve a magyar zsidók „magyarságára” koncentrálna a magyar nemzeti történelem ideológiai keretében,⁹ a zsidó történeti paradigmában gondolkodó történészek számára

a magyarországi zsidók mindenekelőtt zsidók, a zsidó történelem részei. A kötetben tárgyalt kor különösen fontos a magyar zsidók múltjában, ha a történész a zsidóságon belüli kulturális és társadalmi változásokra és mozgalmakra kíváncsi, és ennek megfelelően elsősorban német, jiddis és héber nyelvű forrásokat használ. Ugyanezen időszak kevésbé meghatározó, ha a zsidók mint asszimiláns magyarok állnak a történeti vizsgálódás homlokterében, mivel a XIX. század első felében a magyarországi zsidók száma még viszonylag alacsony, és akkulturációjuk is a kezdetén volt.¹⁰

A XIX. század első felének megszokott ábrázolását is a reformkort és a szabadságharcot a középpontba állító magyar történeti narratíva határozza meg; a magyarországi történészek így elsősorban a liberális nemesség emancipatorikus törekvéseit, a magyarosodást, valamint a vallási reform – kisebbségben lévő – zsidó élharcosait tárgyalják. Silber ezzel szemben azt a provokatív állítást fogalmazza meg, hogy „a magyar zsidóság sajátos jellege sokkal inkább a jelentős létszámú ortodox réteg határozott asszimilációellenességéből fakadt” (7. old.). Az ortodoxiára, ideológiájára és közösségeire fókuszálva, a magyarországi zsidóságot a kötet szerzői tágabb történeti egység, a közép-európai német/jiddis nyelvű zsidó kultúrkör részeként ábrázolják.

Nem véletlen, hogy a gyűjtemény a *Jeruzsálemi antológia* alcímet viseli, egyaránt utalva a szerzők élet-

útjára és történeti megközelítésmódjára. Az izraeli történettudomány intézményi és szellemi keretében író szerzők mindegyikének vannak magyarországi zsidó gyökerei. Mint Silber a bevezetőben jelzi, életútjuk a magyar zsidók történetének integráns része, munkásságuk pedig hozzájárult a magyar és a magyar zsidó történelem átértékeléséhez. Identitásuk és történetiséglétük ugyanakkor mindenekelőtt a zsidó történelem mint sors és diszciplína kontextusában értelmezhető.

Jakov Katz (1904–1998) említendő első helyen. Hatása a kötet minden írásában tetten érhető. Katz nemcsak a magyar zsidósággal foglalkozó jeruzsálemi történész kör központi alakja volt, hanem a „zsidó történettudomány egyik utolsó óriása”,¹¹ a XX. század két legbefolyásosabb zsidó történészeinek egyike.¹²

A modern értelemben vett zsidó történetírás a felvilágosodás és az emancipáció ideológiájához kapcsolódóan jött létre Németországban.¹³ Az emancipációért folytatott küzdelemhez és a vallási reformhoz szorosán kötődő történetírói irányzat, az úgynevezett *Wissenschaft des Judentums* (a zsidóság tudománya) a XIX. század végéig volt domináns.¹⁴ A zsidó nacionalizmus terjedésével az „emancipatorikus” – és az erősödő antiszemitizmus miatt fokozottan apologetikus – történetírás mellett megjelent és a XX. század első évtizedeiben egyre nagyobb befolyásra tett szert a Simon Dubnov nevével fémjelzett diaszpóranacio-

10 ■ A magyar zsidóság XVIII–XIX. századi történetének legkorszerűbb összefoglalása: Michael K. Silber: Hungary before 1918. In: *The Yivo Encyclopedia of Jews in Eastern Europe*. Vol. I. Yale University Press, New Haven – London, 2008. 770–782. old.

11 ■ Jay M. Harris: Preface. In: J. M. Harris (ed.): *The Pride of Jacob: Essays on Jacob Katz and His Work*. Harvard University Press, Cambridge–London, 1998. 7. old.

12 ■ Paula E. Hyman: Jacob Katz as Social Historian. In: Harris (ed.): *i. m.* 96. old.

13 ■ A zsidó történelemszemléletről és emlékezetéről: Yosef Hayim Yerushalmi: *Záchor. Zsidó történelem és zsidó emlékezet*. Osiris – Országos Rabbiképző-Zsidó Egyetem, Bp., 2000.

14 ■ Erről részletesen: Ismar Schorsch: *From Text to Context: The Turn to History in Modern Judaism*. Brandeis University Press, Hanover–London, 1994.

15 ■ A zsidó történetírás átfogó történetéről lásd Michael Brenner: *Propheten des Vergangenen: Jüdische Geschichtsschreibung im 19. und 20. Jahrhundert*. C. H. Beck, München, 2006.

16 ■ Érdekes adat, hogy a *Múlt és Jövő* folyóiratot 1911-ben megalapító Patai József fia, a híres folklorista és etnográfus Raphael Patai volt az első, aki a zsidó tudomány ezen új intézményében doktori címet szerzett 1936-ban. Élete vége felé Patai érdeklődése a gyökereit jelentő magyar zsidó történelem felé fordult. L. Raphael Patai: *The Jews of Hungary. History, Culture, Psychology*. Wayne State University Press, Detroit, 1996.

17 ■ A „jeruzsálemi iskoláról” lásd David N. Myers: *Re-Inventing the Jewish Past. European Jewish Intellectuals and the Zionist Return to History*. Oxford University Press, New York – Oxford, 1995.

18 ■ L. Yosef Hayim Yerushalmi: Jüdische Historiographie und Postmodernismus: Eine abweichende Meinung. In: Brenner–Myers (Hrg.): *i. m.* 79. old.

19 ■ Európában ez a folyamat megkétszerezten és kevésbé erőteljesen zajlott le; Németországban és Angliában csak az elmúlt két évtizedben lehet a Jewish Studies/Judaistik felemelkedéséről beszélni.

20 ■ Pll. Laurence J. Silberstein: *The Postzionism Debates: Knowledge and Power in Israeli Culture*. Routledge, New York – London, 1999.

21 ■ Erről a historiográfiai fordulatról I. Jonathan Frankel: Assimilation and the Jews in Nineteenth-Century Europe. Toward a New Historiography? In: Jonathan Frankel – Steven J. Zipperstein (eds.): *Assimilation and Community. The Jews in Nineteenth-Century Europe*. Cambridge University Press, Cambridge – New York, 1992. 1–37. old.; Todd M. Endelman: The Legitimization of the Diaspora Experience in Recent Jewish Historiography. *Modern Judaism*, 11 (1991), 2. szám, 195–209. old.

22 ■ Vö. Shmuel Feiner: Eine traumatische Begegnung. Das jüdische Volk in der europäischen Moderne. In: Brenner–Myers (Hrg.): *i. m.* 108–109. old.

23 ■ A Samson Raphael Hirsch (1808–1888) nevéhez kötődő neoortodoxia szigorú vallási obszervanciát követelt, ugyanakkor maximálisan nyitott volt a világi kultúrára, tudományra és irodalomra.

24 ■ Mannheim volt Katz témavezetője, aki iránti szimpátiáját a közös származás is erősítette, bár Mannheim a magyar zsidó lét ellentétes – nagyvárosi, asszimilált – végétét képviselte. L. Jacob Katz: *With my own Eyes. The Autobiography of a Historian*. Brandeis University Press, Hanover–London, 1995. 78. old.

25 ■ Jakov Katz: *Die Entstehung der Judenassimilation und deren Ideologie*. D. Droller, Frankfurt a. M., 1935. A disszertációt később újra kiadták egy gyűjteményes kötetben: Jacob Katz: *Emancipation and Assimilation. Studies in Modern Jewish History*. Gregg International Publishers, Westmead, 1972.

26 ■ David N. Myers: Rebel in Frankfurt. The Scholarly Origins of Jacob Katz. In: Harris (ed.): *i. m.* 18. old.

27 ■ Moses Mendelssohn (1729–1786) német zsidó filozófus a *haszkala* (zsidó felvilágosodás) legkiemelkedőbb képviselője volt.

28 ■ Jacob Katz: The Concept of Social History and Its Possible Use in Jewish Historical Research. *Scripta Hierosolymitana*, 3 (1956), 298–300. old. Újra kiadva az *Emancipation and Assimilation* c. kötetben.

29 ■ Myers: Rebel in Frankfurt, 19. old.

30 ■ *Uo.* 20. old.

nalista irányzat és a cionista történeti narratíva.¹⁵ Az európai zsidóság egyre romló helyzetével – és számos zsidó értelmiségi emigrációjával – párhuzamosan az 1930-as évek végére Jeruzsálem a zsidó történetírás fontos helyszíne lett. Az 1925-ben megnyitott Héber Egyetemen jött létre a Jichak Fritz Baer és Ben-Cion Dinur nevéhez köthető cionista történelemszemléletű „jeruzsálemi iskola”.¹⁶ Közvetlenül a holokauszt után a zsidó történetírás meghatározó metanarratívája a cionizmus lett, egyetlen jelentős központja pedig Izrael.¹⁷ A Héber Egyetemen kívül Salo Baron volt sokáig az egyetlen történész, aki világi felsőoktatási intézményben – a New York-i Columbia Egyetemen – kifejezetten a zsidó történelem professzora volt.

A zsidó történelem integrálása a nyugati egyetemi történelemoktatásba az 1960-as években vette csúcspontját – a *Wissenschaft des Judentums* törekvésének kései megvalósításaként.¹⁸ Az egyetemi programok és történészek számának dinamikus növekedése nyomán az 1970-es években megszilárdult a zsidó történettudomány pozíciója, és az Egyesült Államok a zsidó történetírás másik jelentős szellemi központjává lépett elő.¹⁹ Az akadémiai történettudományhoz való tartozás elősegítette az általános historiográfiai tendenciák viszonylag gyors átvételét, így a posztmodern történetiszemlélet is mindinkább éreztette hatását a zsidó történetírásban. Egyre több kritika érte a cionista metanarratívát – mind Palesztina/Izrael történetét, mind a *galut* (száműzetés) megítélését illetően –, amely fokozatosan el is veszítette domináns pozícióját.²⁰ A cionizmust felváltó történeti paradigma a modern zsidó lét összetettségét és a zsidó identitás sokféleségét hangsúlyozza. Mái fontos eleme a diaszpóra történetének rehabilitálása, valamint az asszimiláció fogalmának és folyamatának átértékelése.²¹ Katz ennek a második világháború után intézményesülő zsidó történettudománynak volt kiemelkedő művelője, a zsidó hagyomány és modernitás 1970-es évektől elinduló újragondolásának egyik kezdeményezője.²²

Jakov Katz 1904-ben a Veszprém megyei Magyar-gencsen született ortodox zsidó családban. Számos

magyarországi és külföldi jesiva (vallási főiskola) látogatása után a híres frankfurti neoortodox jesivában²³ és az ottani világi egyetemen folytatta tanulmányait. A szociológia egyik korabeli fellegrájának számító Frankfurtban olyan tanároknál tanult, mint Paul Tillich, Theodor W. Adorno, Max Horkheimer, Hans Weil és Mannheim Károly. Katzot azonban nem a „frankfurti iskola” elméleti-kritikai, hanem Weil és Mannheim empirikus irányultsága vonzotta.²⁴

Katz figyelme korán az emancipáció/átalakulás korszakára, az asszimiláció folyamatának és ideológiájának a kezdeti időszakára irányult, és doktori értekezésében kétségbe vonta a *Wissenschaft des Judentums* történelemértelmezését.²⁵ Megkérdőjelezte „a sötétség pre-modern világát” a modern kor fényével szembeállító felfogást,²⁶ amely szerint évszázadok hanyatlása és intellektuális stagnálása után lépett színre Moses Mendelssohn mint a haladás előfutára.²⁷ A haladást zászlajára tűző német zsidó liberális történetírói hagyomány átértékelésének a náciizmus közvetlen valósága különös súlyt adott. Katz volt az utolsó zsidó diák, aki a náci uralom alatt még doktori címet szerzett Frankfurtban. 1935-ben elhagyta Németországot, és egyéves londoni nyelvtanulás után, cionista meggyőződését követve, Palesztinába emigrált.

Új volt Katz szociológiai módszertana is, amely mellett egy későbbi híres programadó írásában érvelt:²⁸ az egyedi részletek leírása helyett az adott társadalom „struktúráját és funkcionális hatékonyságát”, „általános, reprezentatív és tipikus jellemzőit” kell feltárni.²⁹ A *Wissenschaft des Judentums* hagyományával szakítva, az eszmetörténet helyett a társadalomtörténetre helyezte a hangsúlyt, és a történeti átalakulást nem hirtelen törésként, hanem fokozatos átmenetként fogta fel. Nem a kimagasló egyénekre volt elsősorban kíváncsi, hanem azokra a tényezőkre, amelyek lehetővé tették, hogy egy egész társadalmi csoport – a *haszkala*, azaz a zsidó felvilágosodás képviselői – vesse meg a lábát az addig olyannyira izolált zsidó világon kívül.³⁰

A jelen kötet első két tanulmánya ennek a Katz munkásságát még évtizedeken át jellemző historiográf-

fiai irányzatnak úttörő példája.³¹ Az 1945-ben héberül publikált írása *Házasság és házaselet a középkor végén* címmel a kutatás által akkoriban még csak nem is érintett problémát, a családtörténetet állította középpontba. Részletesen bemutatja a házasságszerzés és házasságkötés mint gazdasági és politikai aktus folyamatát, a házasság/család ideálját és annak funkcióját a „hagyományos zsidó társadalomban”, majd mind ezeknek a fokozatos átalakulását. Emellett bepillantást enged a mindennapi élet olyan aspektusaiba is, mint a nők helyzete és szerepe, az udvarlás, a termékenység, a házaselet, a gyermeknevelés, a szexualitás, az erotika, a válás vagy az öregkor.³²

A középkor fogalma nemcsak az európai történelemben középkornak tekintett kort, hanem a kora újkort is felölelte a korabeli zsidó historiográfiában. E szerint a középkor valamikor a XVIII. században ért csupán véget, midőn a lényegében változatlanul tekintett „hagyományos” zsidó közösségi struktúra és életmód radikális átalakulásával a zsidóság a középkorból hirtelen átlépett a modernitásba.³³ Azzal, hogy a „középkor végét” (a XVI–XVIII. századot) Katz külön korszakként kezelte, rávilágított a kora újkor relevanciájára a zsidó történelemben.³⁴ Ez a (re)periodizációs törekvés a *Hagyomány és válság* című munkájában ennél is hangsúlyosabban merül majd fel.³⁵

Katz nem specifikusan a magyar, hanem az askenázi zsidó világgal (Franciaországtól Lengyelorszáig) mint összefüggő társadalmi, kulturális és gazdasági jelenséggel foglalkozott. Tanulmánya sem említi külön Magyarországot, ami azonban nem gyengíti, sőt inkább erősíti a kötet deklarált célját: a magyar zsidó történelem újszerű bemutatását. Igaz, hogy az askenázi zsidóságot önálló vizsgálati egységként kezelve nem vesz figyelembe fontos különbségeket az eltérő politikai és társadalmi közegben élő zsidó közösségek között.³⁶ Viszont ez a tematikai keret érdemben korrigálja a „keleti” és „nyugati zsidók” a zsidó történetírást máig befolyásoló dichotómiáját, amelyből a magyar zsidóság – mint egzotikus kivétel, illetve átmenet a „Kelet” és a „Nyugat” között – jószerivel kiesik.³⁷

Az intézmény fogalmát Katz szociológiailag, azaz meglehetősen tágan értelmezte: a formálisan szervezett zsidó közösség (*kahal*) mellett a különféle társadalmi kapcsolatrendszereket – a családot, a rokonságot, a zsidók és nem zsidók közötti kapcsolatokat – is intézményeknek tekintette.³⁸ A hagyományos forrásokat merőben új módon közelítette meg. A *halahát* (a zsidó törvények, rabbinikus határozatok és törvényértelmezések összességét) a „társadalmi normák” kifejeződéseként értelmezte. Arra használta tehát e forráscsoportot, hogy segítségével feltárja „a társadalom értékrendjét, viszonyrendszereit és intézményeinek a jellemzőit”.³⁹

Csakúgy, mint később a *Hagyomány és válságban*, a „hagyományos” zsidó világ szinkrón, statikus, jóllehet alapos bemutatása mellett Katz diakrón módon, dinamikusan – de sokkal vázlatosabban – írja le a kora

újkorból az újkorba való átmenetet.⁴⁰ Max Weberre építve nem a két kor ideáltípusának szembeállításával mutatja be az átmenet korszakát, hanem az átmenetet specifikusan jellemző ideáltípuson keresztül. Ennek pedig Katz értelmezésében nem az legfontosabb sajátossága, ami az új benne, hanem az, hogy milyen a régihez való viszonya, „hiszen a régi szolgált az új növekedésének hátterével” (67. old.). A zsidó társadalom belül meginduló változásokat alapvetően külső okra, az általa „semlegesnek” nevezett társadalom kialakulására vezette vissza.⁴¹ Moses Mendelssohn is ennek a „semleges társadalomba” belépő zsidó csoportnak (a *haszkala* képviselőinek) volt egyik, a „hagyományhoz” ezer szállal kötődő ideáltipikus megtestesítője, nem pedig az átalakulás aktív előidézője.

A funkcionalista megközelítés nagyban akadályozta Katzot abban, hogy kritikusan tekintsen a tanulmányozott intézmények struktúrájára, működésére és hatékonyságára.⁴² Ábrázolásában a kora újkori zsidó közösség „egy jól szervezett, kiegyensúlyozott társadalom volt, amely könnyedén manőverezett az ideális és a valós között, [szükség szerint] aktualizálta alapértékeit, és sikeresen megvalósított bármit, ami megkönnyítette és biztosította a zsidóság létezését egy alapvetően ellenséges világban”.⁴³ Ennek a történelmi nézőpontnak nemcsak tudományos, de ideológiai implikációi is vannak. Nem szabad elfelejteni, hogy ez az írás a második világháború idején keletkezett, és szerzője, a cionista Katz aktív részese volt egy biztonságos és működőképes zsidó társadalom lét-

31 ■ Katz történetiszociológiai módszertanának korabeli fogadtatásához: Isadore Twersky recenziója (*Jewish Social Studies*, 21 [1959], 4. szám, 249–251. old.); Laurence J. Silberstein: *Historical Sociology and Jewish Historiography. A Review Essay. Journal of the American Academy of Religion*, 42 (1974), 4. szám, 692–698. old.

32 ■ Ezek a témák csak az 1980-as években váltak népszerűvé a zsidó történetírásban a családtörténet és a gender studies hatására. Pl. Steven M. Cohen – Paula E. Hyman (eds.): *The Jewish Family. Myths and Reality*. Holmes & Meier, New York, 1986.; Marion Kaplan: *The Making of the Jewish Middle Class. Women, Family, and Identity in Imperial Germany*. New York – Oxford, 1991.; Daniel Boyarin: *Unheroic Conduct. The Rise of Heterosexuality and the Invention of the Jewish Man*. University of California Press, Berkeley, 1997.

33 ■ Az idő (periodizáció) és a tér (vizsgált földrajzi egység) problematikájáról l. Moshe Rosman: *Jewish History across Borders*. In: Cohen–Rosman (eds.): *i. m.* 15–29. old.

34 ■ Mára népszerű és fontos kutatási területté vált. Pl. Jonathan I. Israel: *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550–1750*. Clarendon Press, Oxford, 1989.

35 ■ Jakov Katz: *Hagyomány és válság. Zsidó társadalom a középkor végén*. Múlt és Jövő, Bp., 2005.

36 ■ Katzot meglehetősen sok kritika érte amiatt, hogy Askenázt, egy alapvetően irodalmi, ideológiai konstrukciót történelmi valóságnak fogta fel, és eltűzta az azonosságokat a különféle országokban és eltérő körülmények között élő zsidók között. Vö. Elisheva Carlebach: *Early Modern Ashkenaz in the Writings of Jacob Katz*. In: Harris (ed.): *i. m.* 65–83. old.

37 ■ A „keleti” és „nyugati zsidó” fogalmának kialakulásáról l. Steven E. Aschheim: *Brothers and Strangers. The East European Jew in German and German Jewish Consciousness, 1800–1923*. University of Wisconsin Press, Wisconsin, Madison, 1999.

38 ■ Moshe Rosman: *Jewish Women's History: First Steps and a False Start – the Case of Jacob Katz*. In: *How Jewish is Jewish History?*, 174. old.

rehozását célzó nemzeti projektnek.⁴⁴ Nem tagadható ugyanakkor a tanulmány metodikailag úttörő mivolta, hiszen a háborús Palesztinában Katz nem olvashatta a strukturalista-funkcionalista szociológia legújabb irodalmát.

Josze Ben-David 1952-ben héberül kiadott, *A modern zsidó társadalom kezdetei Magyarországon a XIX. század elején* című tanulmánya már kétségekívül Talcott Parsons és Robert Merton közvetlen hatását mutatja.⁴⁵ Ben-David (1920–1986) is magyar ortodox környezetből származott, jóllehet a jómódú nyomda- és kiadótulajdonos család modernebb gondolkodású volt, mint a falusi Katzék. Győrben, Katz édesanyjának a szülővárosában, született (Gross néven), és abban a közösségben nőtt fel, ahol Katz nagybátyja volt a rabbi.⁴⁶ 1941-ben vándorolt ki Palesztinába; Magyarországon maradt családjának nagy részét megölték a holokausztban.⁴⁷

Ben David Fritz Baernél és Ben-Cion Dinurnál hallgatott történelmet, majd 1947-ben a London School of Economics diákja, ahol Edward Shils ismertette meg a szociológia legfrissebb irányzataival. Ezután végleg a szociológia mellett maradt, és az 1960-es évekre már a tudányszociológia nemzetközi tekintélye lett. Shils a *haszkala* tradíciójának továbbvivőjét látta benne, aki – csakúgy, mint a *maszkilok* (a zsidó felvilágosodás képviselői) – a zsidósághoz való partikuláris lojalitását igyekezett összeegyeztetni az univerzalizmushoz való szilárd ragaszkodásával.⁴⁸ Szociológiai érdeklődésének fókuszában azonban nem

a zsidóság, hanem a racionális tudományt művelők közössége, az univerzalizmus képviselői álltak. Így különösen érdekes, hogy – M.A.-dolgozatán alapuló – első tudományos publikációja a magyar zsidók történetével foglalkozik. Ez az egyetlen ilyen tárgyú műve.

A modern zsidó társadalom magyarországi kialakulásának dinamikáját két lépcsőben elemzi. Először a XIX. század előtti, „hagyományos zsidó társadalom” struktúráját tárja fel, hogy azonosíthassa a stabilitását biztosító társadalmi tényezőket. Ennek alapján vázolja fel, hogy mi borította fel a hosszan tartó egyensúlyt, és indította el azt a folyamatot, melynek során egy jelentős konzervatív irányzat is létrejött a magyar zsidóságban, párhuzamosan az új világi gazdasági elit és a *haszkala* megjelenésével.⁴⁹

Ben-David tanulmánya a Katz írásában korábban felvetett problémát gondolja tovább. Katzot idézi, ahogy Ben-David a „hagyományos társadalmat” és az átalakulás dinamikájában betöltött funkcióját jellemzi.⁵⁰ Ő is úgy véli, hogy a modern zsidó társadalom kialakulásának, az „új” létrejöttének a megértéséhez elengedhetetlen a „rég” ismerete, hiszen „egy új társadalom csak a régi alapjain emelkedhet” (108. old.). A közösség életét meghatározó értékek (normák) változását Ben-David is egy intézmény tükrében, de nem a család és házasság, hanem az oktatás (jesiva) és a Talmud-tudós mint társadalmi szerep átalakulásán át értelmezi.

A „hagyományos társadalom” stabilitásának szerinte az volt a kulcsa, hogy kölcsönös egymásrautaltságuk miatt a gazdasági és a „vallási-tudós” elit összefonódott egymással; ráadásul belső osztálykülönbségek hiányában a vezetők és a közösség tagjai között folyamatos volt a kapcsolat. A környező társadalomban és gazdaságban az 1820–1830-as években meginduló változások azonban a zsidóságra is hatottak, aminek eredményeként megbomlott az elit korábbi egysége: a gazdasági vezető rétegnek, hogy társadalmi pozícióját legitimálja, mind kevésbé volt szüksége a talmudista elite, ami nagyban rontotta annak státusát.

Ben-David strukturalista-funkcionalista társadalomábrázolásában két út nyílt a talmudista elit tagjai előtt: „vagy megpróbálják áthidalni a burzsoáziától elválasztó szakadékot, s így nyerni el olyan státust, amely a szellemi hivatásért cserébe gazdasági jólétet tesz lehetővé, vagy a *Talmud*-tudományt mint önálló modellt fejlesztik, és a hagyományos közösségi-családfői kereten kívül keresnek hozzá új társadalmi bázist.” (121–122. old.) A *maszkilok* az első utat választották, amely átmenetinek bizonyult, mivel az 1850-es években megszűnt a létalapja. Jóval jelentősebb volt szerinte a második út, amelyen a tudósok és jesiva-növendékek új rétege járt. Ha a hagyományos zsidó társadalom „kvázi organikus rendszer” volt (128. old.), akkor a benne erjedő változások annak egészére hatottak – állítja Ben-David. Nem lehetséges tehát, hogy az új gazdasági elitel és a *haszkalával* egy időben jelentkező konzervatív mozgalom egyszerűen csak a

39 ■ *Uo.*

40 ■ L. Michael K. Silber: Magyar „Rhapsody in Blue”. Jakov Katz kései hódolata Hágár csábításának. *Múlt és Jövő*, 13 (2001), 3. szám (http://www.multesjovold.hu/hu/content_one.asp?ContentID=162).

41 ■ Az először a doktori értekezésében használt „semleges társadalom” (*neutral society*) kifejezés a *Hagyomány és válság*-ban vált központi fogalomká, amelyet Katz később a *Kiféle a gettóból* című művében „részben semlegesre” (*semi-neutral*) finomított.

42 ■ Rösman: *Jewish Women's History*, 171–172. old.

43 ■ *Uo.*

44 ■ Katz először középiskolában, majd egy tanárképző főiskolán tanított, és oktatási szakértőként nagy szerepe volt az izraeli történelemtanítás módszertanának kidolgozásában. Az 1940-es években – a házasságról szóló cikk írásának idején – egy általános iskolai tankönyvsorozaton (*Izrael és a nemzetek*) dolgozott, amely izraeliek generációinak történeti gondolkodását formálta. Vö. Dan A. Porat: One Historian, Two Histories. Jacob Katz and the Formation of a National Israeli Identity. *Jewish Social Studies*, 9 (2003) tavasz–nyár, 56–75. old.

45 ■ A tanulmány magyarul először a *Világosság* 1997. 8. számában jelent meg.

46 ■ Silber: Magyar „Rhapsody in Blue”...

47 ■ Ben-David életpályájáról lásd Gad Freudenthal – J. L. Heilborn: Eloge: Joseph Ben-David. *Isis*, 80 (1989) 4. szám, 659–663. old.

48 ■ Edward Shils – Joseph Ben-David: A Memoir. *Minerva*, 25 (1987) 1–2. szám, 204. old.

49 ■ L. Gad Freudenthal: Introduction, Forum: Yeshiva and Society in the Nineteenth Century. *Jewish History*, 11 (1997) 1. szám, 54. old.

50 ■ Ben-David csak kétszer idézi Katz művét, az affinitás a két tanulmány között azonban sokkal mélyebb ennél.

„hagyomány” öröjeként és változatlan továbbvivőjeként tűnjön fel.

Új jelenség volt a XIX. századi Magyarországon a nagy jesivák alapítása, ahova távoli vidékekről is érkeztek diákok, és amelyek eléggé elszigetelődtek a helyi közösségtől. Ben-David szerint ez nem a régi hagyomány folytatása, hanem egy új ifjúsági mozgalom kezdeménye volt, ami azután a konzervatív irányzat alapját alkotta. Hosszan tartó sikerét a Hatam Szofer (Mose Szofer, 1763–1839) tevékenysége és pozsonyi jesivájának felépítése magyarázza. Az új mozgalom erejének fő forrása szerinte a rabbi és a tanítványai közötti különleges, karizmatikus kapcsolat volt. Ennek alapján ezt az új magyarországi konzervatív irányzatot „karizmatikus vallási megújulási mozgalomként” jellemezte (135. old.), az egyik lehetséges válaszként a modernitás kihívásaira. Hogy a talmudista elit tagjai ténylegesen melyik utat választották, azt nagyrészt a Hatam Szofer személyisége és az általa hirdetett eszmévilág határozta meg. Az utóbbi részletes vizsgálata azonban kívül esett Ben-David szociológiai elemzésén, aki ugyanakkor szorgalmazta a Hatam Szofer életrajzának mielőbbi megírását.

Ben-David tanulmánya azt a megjelenése idején (1952-ben) forradalminak számító tézist vetette fel tehát, hogy a XIX. század elején a (magyar) zsidóság belül jelentkező konzervatív irányzat nem a múlt maradványa, hanem a zsidó társadalom stabilitását aláásó átalakulásra adott tudatos és újszerű reakció volt, amely hosszú távon életképebbnek bizonyult, mint maga a *haszkala*.

Amikor ez az írás 45 év után, 1997-ben angolul is megjelent,⁵¹ a *Jewish History* című folyóirat vitát rendezett *Jesiva és társadalom a XIX. században* címmel.⁵² Többen kifogásolták, hogy Ben-David gyakran túl mereven kezelte a történelmet, sematikus és elnagyolt képet adva a múltból.⁵³ Az alkalmazott módszer viszont lehetővé tette, hogy az ortodoxiát modern jelenségként konceptualizálja, ami a zsidó történetírásban csak évtizedek múltán vált elfogadottá.⁵⁴ A kritikusok szerint Ben-David idealizálta a jesivamozgalmat, eltúlozta újszerűségét és a zsidó közösségtől való elszigeteltségét.⁵⁵ Többen is megkérdőjelezték a karizmatikus mozgalom weberi elméletének alkalmazhatóságát, mondván: nem minden jesiva vezetője volt a Hatam Szoferhez fogható személyiség, akinek vitathatatlan hatása önmagában elégtelen magyarázat e jelentős irányzat széles körű elterjedésére és tartós fennmaradására.⁵⁶ Az összehasonlító szemlélet hiányát is számon kérték Ben-Davidon, rámutatva: a magyarországihoz hasonló átalakulást átélő német területeken épp ebben az időszakban tűntek el a hosszú múltra visszatekintő jesivák.⁵⁷ Az Orosz Birodalomhoz tartozó Litvániában (a mai Belorusszia is ideértendő) ellenben a jesivák helyi hagyományok nélküli, új láncolata jött létre egy teljesen más társadalmi és politikai kontextusban.⁵⁸

Ben-David tanulmánya leginkább a szerző egyik szociológia tanszéki (a Héber Egyetemen) kollégájának, Jakov Katzknak a munkáján keresztül hatott a

zsidó történetírásra.⁵⁹ A két tudós jó viszonyt ápolt egymással; összekötötte őket személyes történelmük és tudományos szemléletmódjuk. Különösen Katz nagy művében, az 1958-ban megjelent *Hagyomány és válságban* érhető tetten Ben-David termékeny hatása, amit továbbadott tanítványainak, köztük Silbernek is. E könyvében Katz továbbgondolta Ben-David elképzelését, és azt állította, hogy a *haszkala* és a haszidizmus párhuzamos megjelenése a XVIII. század közepén nem véletlen, hanem az askenázi zsidóság történetében lezajló ugyanazon átalakulás két-féle megnyilvánulása volt.⁶⁰ Nem egyszerűen válasz a kibontakozó válságra, hanem a zsidó hagyományban gyökerező fejlemény. Katz tehát itt már nagyobb szerepet tulajdonított a belső zsidó tényezőknek, mint a házaságról szóló esszéjében.

A „hagyomány” mint dinamikus társadalmi és szellemi erő újradefiniálása – nem pedig a *Hagyomány és válságban* tökéletesített történeti-szociológiai módszer – Katz máig ható hozzájárulása a zsidó historiográfiához.⁶¹

Ezt követően Katz egyre ritkábban alkalmazta a szociológiai megközelítést, mind fontosabbá vált számára a politikai dimenzió, és előadásmódjában a történelem narratív feldolgozása vált hangsúlyossá.⁶² Az askenázi világ egésze helyett a német-zsidó történelem – mint az európai zsidó történelem

51 ■ Joseph Ben-David: *The Beginnings of Modern Jewish Society in Hungary in the First Half of the Nineteenth Century*. *Jewish History*, 11 (1997), 1. szám, 57–97. old.

52 ■ Forum: *Yeshiva and Society in the Nineteenth Century*. *Jewish History*, 11 (1997), 1. szám, 54–129. old. A fórumot Gad Freudenthal, Ben-David egyik tanítványa kezdeményezte.

53 ■ Pl. Gershon Bacon: *Warsaw – Vilna – Budapest: On Joseph Ben-David's Model of the Modernization of Jewry*. *Jewish History*, 11 (1997), 1. szám, 101. old.

54 ■ L. pl. Mordechai Breuer: *Jüdische Orthodoxie im Deutschen Reich 1871–1918. Die Sozialgeschichte einer religiösen Minderheit*. Athenäum, Frankfurt a. M., 1986.; Eli Lederhendler: *The Road to Modern Jewish Politics. Political Tradition and Political Reconstruction in the Jewish Community of Tsarist Russia*. Oxford University Press, New York – Oxford, 1989.; David Eliot Fischman: *Russia's First Modern Jews. The Jews of Shklov*. New York University Press, New York, 1995.

55 ■ Pl. Mordechai Breuer: *On the Hungarian Yeshiva Movement*. *Jewish History*, 11 (1997), 1. szám, 113–116. old.

56 ■ Vö. Bacon: *i. m.* 105. old.

57 ■ Steven Lowenstein: *Joseph Ben-David's Hungary and Mendelssohn's Berlin*. *Jewish History*, 11 (1997), 1. szám, 125–129. old.

58 ■ Pl. Shaul Stampfer: *Hungarian Yeshivot, Lithuanian Yeshivot and Joseph Ben-David*. *Jewish History*, 11 (1997), 1. szám, 131–132. old.

59 ■ Katz 1949-ben kapott először egyetemi (rész)állást a Héber Egyetem pedagógia tanszékén, majd a szociológia tanszékén, és csak ezután nyert kinevezést a zsidó történelem tanszékén. Annak ellenére, hogy egyetemi karrierje viszonylag későn kezdődött, 1959 és 1963 között a társadalomtudományi kar dékánja, 1969-től 1972-ig az egyetem rektora volt. 1973-as nyugdíjba vonulása után még negyedszázadon át aktív maradt a nemzetközi tudományos életben, és számos könyvet, tanulmányt írt.

60 ■ Jacob Katz: *Tradition and Crisis: Jewish Society at the End of the Middle Ages*. Schocken Books, New York, 1993. 9. old.

61 ■ Vö. An Interview with Jacob Katz. *Jewish Social Studies*, 1 (1995), 2. szám, 73. old.

62 ■ Jacob Katz: *On Jewish Social History: Epochal and Supra-Epochal Historiography*. *Jewish History*, 7 (1993), 1. szám,

paradigmája – került érdeklődése homlokterébe.⁶³ Az esettanulmány műfaja is különösen vonzotta, amelyet a zsidó történészek által addig elhanyagolt történeti jelenségek bemutatására használt.⁶⁴ Amikor az 1960-as évek végén behatóan vizsgálni kezdte az ortodoxia történetét, elsőként a Hatam Szofer már Ben-David által is sürgetett életrajzát készítette el.⁶⁵ Ez a kötet harmadikként olvasható írása.⁶⁶ Katznak közvetlen személyes kapcsolata is volt a témához, hiszen fiatalon éveket töltött a pozsonyi jesivában.

Mose Szofer (Schreiber) 1763-ban Frankfurtban született. 1794-ben kezdte meg rabbipályafutását egy kis morvaországi közösségben, 1798-ban Nagymartonba (Mattersdorf, Mattersburg/Materštof), az Esterházy család védelme alatt álló „hét község” egyikebe került, végül 1806-ban a pozsonyi zsidó közösség rabbijának választotta. Pozsony (Preßburg/Prešporok) volt a helyszíne történetileg jelentős tevékenységének, itt vált azzá a legendás személyiséggé, aki a Hatam Szoferként vonult be a zsidó történelembe.⁶⁷ A pozsonyi közösségben már ekkor érezhető volt a *haszkala* befolyása, Mose Szofer is belekeveredett a konzervatívok és a változás hívei küzdelmébe. A legtöbb helyen az újítók kerekedtek felül, Pozsony azonban a konzervatív judaizmus egyik fellegvára lett.

Mose Szofer „belekezdett egy, a hagyomány szentesítését célul kitűző általános teória kidolgozásába,

amelynek lényege, hogy megszüntesse a *Tóra* abszolút érvényű törvényei és a rabbik által bevezetett szokások közti különbséget” (177. old.) – fogalmaz Katz. Mose Szofer értelmezésében a tradíció integráns egységet alkot, amelyet egészében, mérlegelés nélkül be kell tartani. Az, addig megszokott – évszázadokra visszamenő – értelmezésnél jóval szigorúbb álláspontja a „hagyomány” veszélyeztetettségének tudatából fakadt. Karizmatikus személyiségének és szervezőképességének köszönhetően jesivája a tanítványok százait vonzotta. A rabbik itt kinevelt, új nemzedékét ideológiai szigor és fanatizmus jellemezte. Közülük egyre többen jutottak rabbiálláshoz szerte Magyarországon, aminek messze ható következményei lettek a magyar zsidóság életében. Halála (1839) után Avraham fia „örökölte” hivatalát. A pozsonyi jesivát még Katz ottani tanulmányai idején is a Hatam Szofer leszármazottja vezette.

Katz a Hatam Szofer megértő és beleérező történeti portréját rajzolta meg, kiemelve a hírneves rabbi realitásérzékét és ama képességét, hogy merev ideológiai álláspontját szükség esetén a valósághoz igazítsa. Fontos, hogy a Hatam Szofer kapcsán Katzot elsősorban nem a magyar zsidó történelem, hanem a közép-európai modern ortodoxia kialakulása érdekelte. Tanulmánya kétségtelenül demonstrálja, hogy a magyar zsidó történet csak egy nagyobb kulturális – sőt politikai – egység részeként értelmezhető. Ugyanakkor Mose Szofer, aki magyarul még csak nem is beszélt, és semmi köze nem volt a reformkor magyar nemzeti ébredéséhez, nemcsak a modern zsidó, hanem a magyar történelemnek is integráns része.

A kötet utolsó két írása a Hatam Szofer tanítványainak tevékenysége nyomán a magyar zsidóságban meginduló polarizáció erősödését tárja fel a politikára és ideológiára koncentrálva. A budapesti születésű Nathaniel Katzburg (1922–2006), akárcsak Ben-David, nyomtatással és könyvkiadással foglalkozó ortodox családból származott. 1934-ben érkezett Palesztinába, ahol kezdetben egy vallásos cionista jesivába járt, majd 1944-ben beiratkozott a Héber Egyetemre. A *Politikai antiszemitizmus Magyarországon az 1880–1890-es években* című disszertációját 1962-ben védte meg. Ezt követően a magyar antiszemitizmust kutatta, de a magyar zsidóság történetéről is írt hosszabb művet,⁶⁸ és számos más magyar és izraeli téma is foglalkoztatta.⁶⁹ Az antológiában közölt tanulmánya, *Az 1865-ös nagymihályi rabbinikus döntvény (pszak din) a magyar ultraortodoxia kiáltványának tartott pszak din (rabbinikus döntvény) kiadásához vezető rabbitalálkozót és annak kontextusát vizsgálja*. Eredetileg a Jakov Katz 75. születésnapjára 1980-ban, Jeruzsálemben kiadott kötetben jelent meg.

Az 1865-ben Nagymihályban (Michalowitz/Michalovce) megrendezett rabbigyűlés háttérében Katzburg szerint a reform és az ortodoxia hívei között egyre erősödő polémia állt. Ortodoxok és reformerek küzdelmében az 1860-as évekig az ortodoxok álltak jobban. Fő bázisuk a Hatam Szofer munkássága nyomán erősödő rabbinátus, illetve az ország északkeleti

89–97. old. Eredetileg uó: Zur jüdischen Sozialgeschichte: epoche und übergroße Geschichte: Tel Aviver Jahrbuch für deutsche Geschichte, 20 (1991), 429–436. old.

63 ■ Jacob Katz: The Unique Fascination of German-Jewish History. *Modern Judaism*, 9 (1989), 2. szám, 141–150. old.; Jacob Katz (ed.): *Toward Modernity. The European Jewish Model*. Transaction Books, New Brunswick – Oxford, 1987.

64 ■ Pl. Jacob Katz: *The „Shabbes Goy”. A Study in Halakic Flexibility*. Jewish Publication Society, Philadelphia, 1989.; *Jews and Freemasons in Europe 1723–1939*. Harvard University Press, Cambridge, 1970.

65 ■ Ben-David hatása bevallottan hozzájárult az írás megszületéséhez. L. Jacob Katz: Postscript. Ben-David's Study Forty-Five Years Later. *Jewish History*, 11 (1997), 1. szám, 100. old.

66 ■ A tanulmány 1968-ban jelent meg héberül egy Gershom Scholem tiszteletére kiadott kötetben. Angolul: Jacob Katz: *Toward a Biography of the Hatam Sofer*. In: Frances Malino – David Sorkin (eds.): *From East and West. Jews in a Changing Europe, 1750–1870*. Blackwell, London, 1990. 223–256 old. Magyarul: *Századok*, 1992. 1. szám.

67 ■ A Hatam Szofer nevet a halála után az utódai által kiadott *reszponzumgyűjtemény* címe után kapta. Néhány *reszponzuma* magyar fordításban: Turán Tamás (szerk.): *Moses Schreiber (a Hatam Szofer) négy responsuma*. MTA Judaisztika Kutatócsoport. Értesítő, 17., 2006.

68 ■ Magyarul megjelent művei: Nathaniel Katzburg: *Zsidó hagyomány és modernizáció. Válaszok az európai modernizációra a 19. században (különös tekintettel a közép- és kelet-európai zsidóság helyzetére)*, MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Értesítő, 12., 1995.; *Fejezetek az újkori zsidó történelemből Magyarországon*. Osiris – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp., 1999.; *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943*. Babel – MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Bp., 2002.

69 ■ L. pl. Nathaniel Katzburg: *The Jewish Congress of Hungary, 1868–1869*. In: Randolph L. Brahm (ed.): *Hungarian-Jewish Studies*. Vol. II. World Federation of Hungarian Jews, New York, 1969. 1–34. old.; *Assimilation in Hungary during the Nineteenth Century: Orthodox Positions*. In: Béla Vágó (ed.): *Jewish Assimilation in Modern Times*. Westview Press, Boulder, 1981. 49–55. old.

részén egyre növekvő haszid népesség volt. A kétnapos tanácskozás után elfogadott és nyomtatványként nyilvánosságra hozott döntvényt aláíró, összesen mintegy hetven rabbi és *daján* mind északkelet-magyarországi – jórészt haszid – közösséget képviselt. A kilenc pontból álló döntvény a zsinagógák belső és külső formáját, illetve az imarendet tárgyalta. Többek között megtiltotta a más népek nyelvén való prédikálást, a toronyépítést és a belépést akár a legkisebb újítást is bevezető zsinagógába. A nagymihályi döntvény nemcsak a reformerek felháborodását és azonnali heves tiltakozását váltotta ki, de az ortodox rabbik többsége sem írta alá. Az északkeleti területek kivételével a magyarországi ortodox zsidók e korszakban már nem jiddisül, hanem gyakorlatilag németül beszéltek, amit a döntvény tiltott. Ortodox ellenzői azonban húzódoztak a nyílt összecsapástól; közülük csak két neves rabbi vitatta nyilvánosan a döntvény egyes pontjainak *halahikus* megalapozottságát.

Katzburg az 1868/69-es zsidó kongresszus és az azt követő intézményes szakadás előtörténetét írta meg. Rámutatott, hogy hiba a magyarországi ortodoxiát egységes tömbként szemlélni, és egyúttal bebizonyította, milyen haszonnal jár, ha az ortodoxiát a modern zsidó politika részeként kezeljük. Ezt a gondolatot vitte tovább Katz, amikor élete végén engedett „Hágár” [Magyarország] csábításának, és megírta a magyar és német zsidóságban bekövetkezett vallási szakadás történetét.⁷⁰ Mégpedig úgy, hogy – szokatlan módon – nem a német, hanem a magyar zsidó történelem áll a közép-európai elbeszélés középpontjában. A magyar zsidóság különleges vonzerejét és jelentőségét az ortodoxia történetében végtelen és végzetes polarizáltságában lelte meg Katz.⁷¹ Silber találó szavaival: megtalálta azt „a perspektívát, amelyből a magyar zsidóság múltja olyan általános relevanciával bír és érdekes történelemként közelíthető meg, amely túllép az érzelmi alapú emlékezet szűk parokializmusán”.⁷²

Ezt az önmagán túlmutató jelentőségű magyar zsidó történelmet írja tovább a Katz-tanítvány Silber is, akinek tanulmánya zárja az antológiát. Michael K. Silber Debrecenben született 1948-ban, és az 1956-os forradalom után családjával New Yorkba került. 1985-ben a jeruzsálemi Héber Egyetemen megvédett társadalomtörténeti disszertációjának címe: *A magyar zsidóságban bekövetkezett szakadás gyökerei. Kulturális és társadalmi átalakulás II. József uralkodásától az 1848-as forradalomig*. Történészként mindenki másnál többet tett a magyar zsidó történetnek a zsidó történelembe integrálásáért és nemzetközi ismertségéért.⁷³ Kutatása az emancipáció előtti korszakra koncentrált, és munkáiban kézzelfoghatóvá válik a Habsburgmonarchia mint politikai, társadalmi és kulturális egység. Az egymással kibogozhatatlanul összefonódó zsidó, magyar és a német nyelvű közép-európai történelem elemeit integrálja egyetlen történeti narratívában. Az elsődlegesen zsidó történelmi szemszög hozzásegíti, hogy „általános” történelmi kérdésekre is új fényt vessen.⁷⁴

Silber eredetileg 1992-ben publikált, *Az ultraortodoxia keletkezése, avagy egy hagyomány kitalálása* című tanulmánya egyike a magyar zsidó történelemről szóló legnagyobb hatású írásoknak.⁷⁵ A kötet első négy írása által képviselt historiográfiai hagyományra épít, ugyanakkor egyértelműen egy újabb, a posztmodernnek nevezett historiográfiai korszak képviselője. Kiindulópontja nem a magyar zsidóság, hanem az ultraortodoxia mint a zsidó kultúra egyik ma is meghatározó jelensége. Hangsúlyozza, hogy Izraelben és Amerikában a „történeti” Magyarországról elszármazott zsidók teszik ki manapság is az ultraortodoxok zömét. Ez a tény a magyar zsidó történelemnek különös jelentőséget kölcsönöz, mivel az ultraortodoxia keletkezése egy konkrét „történelmi fordulóponthoz kötődik”, és a sajátos magyar környezet kontextusában érthető meg csupán.

Bemutatja a magyar zsidóságnak az 1871-es szakadással végződő válságát a Hatam Szofer halálától kezdve, azt, hogyan próbált az egyre inkább megosztott ortodoxia úrrá lenni a nehézségeken az 1860-as években, és elemzi az általa ultraortodoxnak nevezett korabeli irányzat ideológiáját. Finomítja a Katzburg által megrajzolt képet: szerinte három – „egy baloldali, egy centrista, és egy jobboldali” – ortodox irányzat kristályosodott ki több polarizáló úgy kapcsán is 1864–65-ben. A nagymihályi rabbinikus döntvény adott hangot ezek egyikének, annak az ultraortodoxiának, amely betű szerinti értelmet tulajdonított a Hatam Szofer „konzervatív és szegregációs ideológiájának”, és meg is kívánta valósítani. Silber szerint az ultraortodoxia nagymihályi bajnokai nem is a reformerekkel vették fel a harcot, ók már elvesztek szerintük a közösség számára, hanem az olyan rabbik ellen fordultak, akik ortodox mibenléte látszólag igazolta az időközben bevezetett újításokat az ortodoxia olyan bástyáiban is, mint Pozsony. Az ultraortodoxok befolyása Nagymihály idején volt a legnagyobb, híveik azonban nem képviseltek számottevő aktivizálható

70 ■ A „Hágár csábítása” kifejezés Michael K. Silbertől származik. Katz műve magyarul: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. Múlt és Jövő, Bp., 1999.

71 ■ Jakov Katz: *A magyar zsidóság egyedisége. Múlt és Jövő*, 13 (2001), 3. szám. A cikk először 1976-ban jelent meg héberül. (www.multesjovold.hu/hu/content_one.asp?ContentID=161).

72 ■ Michael, K. Silber: *A Hungarian Rhapsody in Blue*: Jacob Katz's Tardy Surrender to Hagar's Allure. In: Harris (ed.): *i. m.* 159. old. Az eredeti angol szöveget vettem alapul, mert a létező magyar fordítás nem pontos.

73 ■ Silber számos fontos írása magyarul is olvasható: Michael K. Silber: *A zsidók társadalmi befogadása Magyarországon a reformkorban*. A „kaszinók”. *Századok*, 126 (1992), 1. szám, 113–141. old.; *Zsidó kisebbség egy elmaradott gazdaságban*. In: Varga László (szerk.): *Zsidóság a dualizmus kori Magyarországon. Siker és válság*. Pannonica – Habsburg Történeti Intézet, Bp., 2005. 73–91. old.; *A pesti radikális reformegylet (Genossenschaft für Reform im Judentum) társadalmi összetétele 1848–1852 között*. *Múlt és Jövő*, 10 (1998), 1. szám, 125–142. old. Lásd még uő: *The Historical Experience of German Jewry and Its Impact on Haskala and Reform in Hungary*. In: *Toward Modernity*, 107–157. old.

74 ■ L. Például Michael K. Silber: *Megtúrt idegenekből honpol-*

erőt, a haszid vezetők pedig megbízhatatlan szövetségeseeknek bizonyultak.

A magyar zsidók 1867-es egyenjogúsítása után, amikor a neológok (a mérsékelt reform képviselői) elleni hadjárat megindult, a neoortodoxok kerültek az élre, és ők játszották a döntő szerepet az eredetileg az ultraortodoxok által szorgalmazott intézményes szakadás véghezvitelében is.⁷⁶ Győzelmük azonban átmenetinek bizonyult, mivel a neológ szervezet mellett létrejött országos ortodox szervezetben a középutasok ragadták magukhoz a hatalmat. A szakadással mind az ultra-, mind a neoortodoxok hamar hanyatlásnak indultak, idővel pedig beleolvadtak a „széles, alakatlan főáramba” – írja Silber.⁷⁷

Tanulmánya második felében az ultraortodoxia ideológiáját és diskurzív stratégiáját elemzi a „kitalált hagyomány” akkoriban teret nyerő fogalmára építve.⁷⁸ A zsidó vallási hagyományt nem ismerők számára is érthetően írja le az ultraortodoxok interpretációs fogásait, amelyekkel a saját „kérlelhetetlenül merev” álláspontjukat a „hagyomány” megtestesüléseként tüntették fel. Bár az ultraortodoxia a *halaha* szigorú követéséről ismert, valójában „a *halaha* a maga ragaszkodásával a törvény betűjéhez éppenséggel sokban megkötötte a vallási túlbuzgók kezét” (259. old.). Az ultraortodoxok ezt a kötöttséget alapvetően kétféleképpen kerültk ki: ha a törvény betűje nem illett bele a koncepciójukba, akkor annak „szellemére” hivatkoztak; ha a *halahában* nem találtak megfelelő kitélt, akkor más szöveghagyományokban kutakodva igyekeztek kitölteni a hézagot, megtalálni a megfelelő tiltást. Azzal, hogy az ultraortodoxia felhagyott azzal a módszerrel, amely rostálás, összevetés és súlyozás révén segített eligazodni az *aggadikus* (a nem jogi jellegű rabbinikus szöveghagyományba tartozó) kijelentések rengetegében, gyakorlatilag megszüntette az évszázadokon át érvényes hierarchiát a hagyomány különféle elemei között. „Ha az ultraortodox zsidó felfogás joggal nevezhető »funda-

mentalistának«[,] akkor az éppen azért van, mert a betű szerinti értelmezés kedvéért feladta e hagyományok »hagyományos« kezelését” (261. old.) – foglalja össze Silber az ultraortodox hagyománykonstrukció lényegét.

Tanulmányának legnagyobb újdonsága, hogy kétséget kizáróan kimutatta: az ultraortodoxia nem egy változatlan és kontinuos „hagyomány” letéteményese volt, hanem az elképzelt hagyomány nevében a modernitás kihívásaira válaszoló, új „hagyományt” talált ki. Ez egybecseng Shulamit Volkovnak az egész zsidóságra vonatkozó kijelentésével, amely szerint „a hagyomány kitalálása volt a legátfogóbb és talán legkiemelkedőbb kollektív zsidó »modernitás-projekt«”.⁷⁹ Silber a belső zsidó konfliktusokra és a versengő hagyományképzetekre mutat rá, Volkov értelmezésében a reformerek és ortodoxok egyazon vállalkozás részesei voltak.⁸⁰ A két történész valójában a tanulmányuk megírása idején elterjedő szemléletmód két, egymást kiegészítő aspektusát képviseli. Silber a modern zsidó lét sokféleségét és összetettségét hangsúlyozza, Volkov pedig a multiplacitás mögött meghúzódó közösséget helyezi előtérbe. E szerint nemcsak az ultraortodoxok zsidó „hagyománya” volt tehát modern, hanem az asszimilánsok modernitása is a zsidó „hagyomány” része.

A *Jeruzsálemi antológia* íve a társadalmi struktúrától vezet a kultúra, azaz a szöveg és a jelentés felé, híven tükrözve a (zsidó) történetírás alakulását a XX. század második felében. A kötet összhangban áll az ezredforduló óta különösen érzékelhető történetírói önreflexió trendjével: egy majd fél évszázados historiográfiai korszak ér lassan véget, de még nem látszik pontosan a fejlődés új iránya. A gyűjtemény bizonyos értelemben Silber „visszatekintése” a jeruzsálemi történetműhely múltjára, amelynek – Katzot követően – ő ma a meghatározó képviselője. Elgondolkodtató, hogy a kötet írásaiban elbeszélte történelem főszereplői és a tanulmányok szerzői által képviselt zsidó életutak rendre hiányoznak a „magyar zsidóság” Magyarországon bevettnek számító történeti képből.

A kötet egyik legfontosabb üzenete, hogy fontosabb hely illel meg az ortodoxiát (és a cionizmust) a magyar zsidó történelemben, mint amit manapság elfoglal. De nemcsak az ortodoxok, hanem a neológok története is újragondolásra szorul. A magyarországi zsidó történetírást máig az asszimiláció/modernizáció paradigmája hatja át; a zsidók magyarosodása, csökkenő „zsidós(s)ága” és a magyar kultúrához és társadalomhoz való „hozzájárulása” áll a középpontban. A zsidó történetírásban e nézőpontot már harminc évvel ezelőtt súlyos kritika érte, és egy ennél komplexebb megközelítés lépett a helyébe. „A 19. század második felében és az első világháborúig terjedő időszakban a zsidók meghatározó tényezővé váltak a magyar kulturális élet formálásában. [De] itt is, csakúgy, mint másutt, a nagymértékű kulturális alkalmazkodás ellenére a zsidóság különálló és felismerhető társadalmi entitás maradt. [...] A zsidók és a nem zsidók társa-

gár katonák. A zsidók katonai szolgálata II. József korában. *Múlt és Jövő*, 17 (2005), 4. szám, 44–56. old.

75 ■ Michael K. Silber: The Emergence of Ultra-Orthodoxy. The Invention of a Tradition. In: Jack Wertheimer (ed.): *The Uses of Tradition: Jewish Continuity in the Modern Era*. The Jewish Theological Seminary of America, New York – Jerusalem, 1992. 23–84. old.

76 ■ A három részre szakadt magyar zsidóság történetéről legújabbban I. Frojimovics Kinga: *Szétszakadt történelem. Zsidó vallási irányzatok Magyarországon 1868–1950*. Balassi, Bp., 2008.

77 ■ Akiva Jozsef Schlesingernek, az ultraortodoxok vezéralakjának későbbi tevékenységét vizsgálja újabbban Michael K. Silber: Alliance of the Hebrews, 1863–1875. The Diaspora Roots of an Ultra-Orthodox Proto-Zionist Utopia in Palestine. *Journal of Israeli History*, 27 (2008), 2. szám, 119–147. old.

78 ■ Vö. Eric Hobsbawm – Terence Ranger (eds.): *The Invention of Tradition*. Cambridge University Press, Cambridge, 1992.

79 ■ Shulamit Volkov: Die Erfindung einer Tradition. Zur Entstehung des modernen Judentums in Deutschland. In: uő: *Das jüdische Projekt der Moderne*. C. H. Beck, München, 2001. 120. old. A tanulmány először 1991-ben jelent meg, a „Projekt der Moderne” kifejezés Jürgen Habermastól származik.

80 ■ Uo. 121. old.

HUNGAR Lettre
EUROPÁI KULTURÁLIS FOLYÓIRAT - 2009. ŐSZ

Már kapható a jobb hírlapboltokban a

lettre
őszi száma

benne

KORNIS
Kornis interjú a Feliratok után, a Nekem az ég előtt

1989
Csalog Zsolt: Milyenek a csehek? (Doku 89)
Adam Michnik: A mi szabadságunkért és a ti szabadságotokért (Hefetők 1989-90)
Mariusz Szczygiel interjú csehkel és lengyelkkel
Václav Havellel Adam Michnik beszélget
Egyszemélyes forradalom kellene a hátsószomszédok után
Martin M. Simečka: Az apám nemzedéke
Karl Schögl: 1989 avagy emlékezetkultúra
Európa keleti és nyugati félében
Svetlana Alekszejevics: Szovjet-országi életutak
Artur Klein: Minszki útkalauz
Katharina Raab: 1989 és a kelet-közép-európai irrodalom
Dan Lungu: A bukálódás

János Lajos: Taxiblokkad (regényrészlet)
Géczi János; Tolnai Ottóri

NEMET EGYSÉG A BALATONNÁL
Dalos György: Menekekül és otthon maradok (Az NDK végnapjairól)
Kati Németh: Honeckerpapucs (szendvicsek a balcón)
Regine Möbius: Szent esküvés vagy egy fél évszázad Balaton
Slachta Křístur: Megfogyni szabadság
Ingo Schuler: Adam és Evelyn (regényrészlet)
Deme János: Tabant és Luv az Aranyparton
Németh Gábor: Südigung!

VITÁK, TUDÓSÍTÁSOK
Tatjana Zsuzsanna: Az emlékezet geopolitikája
Arkadiusz Bárnas, Bozoki András, Tamas Pál: A lengyel keresztal
Kálmán Várbó: A Lengyel Arpa mítosza
Fekete Ibolya, Lévi Balázs, Szemő Tibor, ef. Zambó István: Szabaduló művészet
Mikolaj Bałucki (Prága): Kunčina és a hátsószomszédok váge
Martin Jay (Berlín): Berkeley: A gettóvártó elgőp
Tamás Dénes (Sepsizentgyörgy): Két tér, két város

Ferida Duraković, Jasz Attila, Ocsik Roland és Anja Utler versel
Lettre arc-kép: Szentesi Csaba munkáit bemutatja Somogyi Hajnalka
Varró Zsuzsa balatoni fotó

A Lettre kapható a jobb hírlap- és könyvesboltokban,
Megrendelhető ajándék előfizésként is
évi 1800 Ft-ért a Jelenkor Kiadónál:
www.jelenkor.com vagy e-mailen: lettre@ck3.hu

• • •

THALASSA
PSZICHANALÍZIS-TÁRSADALOM-KULTÚRA 2009/3

ERŐS FERENCZ:
Ferenczi bécsi tanulóévei

HALÁSZ LÁSZLÓ:
Freud, Jones és Shakespeare

LÁNTI-WOLFF ANDREA:
Szublimált szexualitás népdalokban

FERENCZI SÁNDOR:
Groddeckről

FELDMANN SÁNDOR:
Szófordulatok és gesztusok a hétköznapi életben

HÁRDI ISTVÁN:
Houdini, a szabadulóművész

dalmi összefonódása [...] nem szüntette meg a zsidók zsidó voltát” – jegyezte meg Katz 1976-ban.⁸¹

Az asszimiláció, helyesebben az akkulturáció folyamata nem vetett véget tehát a zsidók zsidó mibenlétének. E felismerés birtokában a történészek a zsidóság mint pozitív identitás létezésének a bizonyítása felé fordultak, olyan új fogalmakat vezetve be ennek során, mint az etnicitás és a szubkultúra.⁸² Új konszenzus jött létre abban a tekintetben, hogy az „asszimiláns” zsidók úgymond „zsidóbbak” voltak annál, amit a (liberális és cionista) történészek korábban feltételeztek.⁸³ A magyarországi zsidó történelem horizontját erősen korlátozza ugyanakkor, hogy beletemetkezik a múlt mítoszaiba és kritikátlanul átvesszi annak terminológiáját. Az asszimiláció és a modernizáció – önmagában is számos problémát felvető – fogalmi mellett olyan, második világháború előtti, konnotációiban súlyosan terhelt fogalmakat használ nagyrészt reflektálatlanul, mint „zsidókérdés”, „térfogalás”, „zsidókézbén”, „zsidó túlsúly”, illetve a „túlreprezentáció” képze.⁸⁴ A magyar történészek közül számosan így nem a múltat elemzik, hanem annak diskurzusát reprodukálják mintegy a múlt vitáinak részesévé válva.

A zsidó történetírás eredményeinek az integrálása nemcsak a magyar zsidó történelem, hanem a magyar nemzeti narratíva újragondolását is előmozdíthatná. A *Jeruzsálemi antológia* által megjelenített történelmi és történetírói hagyomány remélhetőleg inspirációul szolgál e tekintetben, megmutatva, hogy „másképp” is lehet magyar zsidó történelmet írni. □

81 ■ Katz: A magyar zsidóság egyedisége...

82 ■ E historiográfiai fordulat néhány klasszikus példája: Michael Graetz: *The Jews in Nineteenth-Century France. From the French Revolution to the Alliance Israélite Universelle*. Stanford University Press, Stanford, 1996. Héberül: 1982.; Marsha Rosenblit: *The Jews of Vienna, 1867–1914. Assimilation and Identity*. State University of New York Press, Albany, 1983.; David Sorkin: *The Transformation of German Jewry, 1780–1840*. Oxford University Press, New York – Oxford, 1987.

83 ■ Konrád Miklós megkezdte a modern magyar zsidó történelemnek a zsidó historiográfiába illeszkedő, korszerű újírását. L. Konrád Miklós: Az antiszemitizmus zsidó percepciója Magyarországon az első világháború előtt. *Múlt és Jövő*, 17 (2005), 3. szám, 70–80. old.; A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón. *Századok*, 139 (2006), 6. szám, 1335–1369. old.; Orfeum és zsidó identitás Budapesten a századfordulón. *Budapesti Negyed*, 16 (2008), 2. szám, 351–368. old.

84 ■ Erről részletesebben I. Kati Vörös: „The Jewish Question,” Hungarian Sociology, and the Normalisation of Antisemitism, 1900–1920. *Patterns of Prejudice* (megj. 2010. május).